

Рік VI.

Р. 1897 кн. VI.

Том XX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходить у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWSKYJ

VI Jahrgang.

1897, VI B.

Band XX.

У ЛЬВОВІ, 1897.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ГАЛИЦЬКЕ БОЯРСТВО XII—XIII В.

Відчит М. Грушевського.

I.

Слово боярин не ясне що до свого початку, в усякім разі дуже старе і спільне з иньшими (полудневими) словянськими мовами. Очевидно, воно в основі своїй означає взагалі найвищу громадську верству, аристократію; тим самим усовуєть ся питання, чи з початку воно прикладало ся до земської аристократії, чи до старшої княжої дружини¹⁾: очевиднож, коли перша старша, то і до неї назва ся скорше прикладалась, а доперва пізнійше до дружини; в усякім разі дуже рано воно прикладаєть ся до „старішої“ дружини княжої, так що не всюди можна собі здати справу, про яку аристократію — княжу чи земську йде річ. Тут відбиваєть ся звязок, обмін, поспільний перехід тих двох суспільних груп. Дружина

Читано на зборах Товариства 21/I (2/II) 1895 р. Вибрано сю тему по часті з огляду на місцевий інтерес її, по часті — з огляду на те, що ся інтересна тема в історичній літературі дося не була відповідно оброблена: досі головне місце займає уступ в розвідці проф. Дашкевича Княженіє Даниїла Галицького (с. 23 і далі, переклад (без ноток) в V т. Руської історичної бібліотеки с. 65 і далі), багатий важними й справедливими увагами; деякі, більш або менш важні уваги про галицьке боярство знаходимо в монографіях Костомарова (Черты народной южнорусской истории — Монографіи т. I, переклад в II т. Р. істор. бібліотеки), Смирнова, Шаравевича, Линниченка (Черты изъ истории сословій). В недалекий часі має в Записках появи-тись спеціальна розвідка одного з їх співробітників до сьогож питання.

¹⁾ Див. про се Історію Київської землі с. 351.

княжа складалась з двох елементів: чужинців-вояків, що приводив князь з собою, і заступників громади; хіба тільки в самі початкові часи по підбитих землях земська громада і княжа дружина були відгорожені виразною, глибокою межою. І спеціально — аристократія земська, тубильна в значній мірі входила в княжу дружину так що ті дві верстви часами ніби зливалися, одна одну покривали; з того вийшла й така невиразність боярського імення. Явище се легко собі пояснити. З одного боку, князю дуже було корисно притягнути до себе в свою дружину „ліпших людей“ громади: вони мали великі засоби, значні двори служби, вплив у громаді, отже їх підпора значно зміцняла становище князя в громаді. З другого боку — мати в князі заручку було не останньою річю для тих ліпших людей, земельних власників, капиталистів.

Взагалі княжий устрій у нас солідаризовав з економічною аристократією, що не тішила ся симпатіями ширшої людности і рада була мати собі денде підпору. А до того в княжій службі можна було побільшити своє майно і впливу придбати. Княжа служба не була невідгідна, се була справжня годівля (корм, кормленне¹⁾.

І знову навпаки — прихожі чужинці, доробивши ся маєтку в тій службі, ставали властителями і переходили в верству земської аристократії.

Навіть в Київщині, на сїм великім шляху, де як ніде, невинний рух стояв серед дружинної верстви через переміну князів з різних княжих домів, що приходючи з своїх волостей на київський стіл, приводили з собою й свою дружину, — й тут ми можемо спостерегти присутність в дружині місцевого земського боярства, осілого і більш тривкого. Ми знаходимо й тут дружину, що має маєтности в землі, провадить господарство²⁾; хтоб не були вони що до свого початку — чи бояре земські, що вступали до дружини, чи дружинники, що здобули собі маєтности, а проте з дружини не виступили — то є фактом, що вони привязані до землі, тримали ся різних князів, які лише на київській стіл приходять, і тільки з великої біди уступались з Київщини. В Галичині то мусяло бути ще в більшій мірі. Тут князі не мінялись так як в Київщині, цілих сто літ одна династія князювала без перерви; тут,

¹⁾ Кілька років тому в російській літературі велась жвава полеміка про значіння слова кормленне: деякі хотіли виводити його з керми, кермовати = правити, але текст Іпат. літ. с. 321 (како ны будеть отець твой кормиль и любилъ) рішучо промовляє за звичайним розумінням того слова.

²⁾ Літописні тексти ввазані в Історії Київ. землі с. 348.

очевидячки, більш як де княжа дружина могла осісти ся, закоренити ся, більш як де земське боярство могло злитися з княжим, чи краще — стати разом і княжим, а одночасно — збити ся в трівку і компактну групу, що міцно тримала ся сього становища в урядовій ерархії.

І в Київщині ми можемо помітити, як певні роди з діда батька служать в княжій дружині, ба навіть більше — ми бачимо певні уряди ніби в дідичному держанню: по батькови на той самий уряд приходить син, а часом і внук (розуміть ся — з перервами в часі). То раз у раз бачимо з найвищим урядом землі — київською тисячею¹⁾. Очевидно, певна родина, здобувши собі видатне урядове становище, затримувала його-й-передавала по змозі далі своїм потомкам, і то навіть входило в практику. Можна припустити, що т. зв. місничество московське, що мало своїм принципом право дїтей на те ерархичне становище, яке здобув собі батько, ба взагалі предки, хоч розвинулось і сформувалось остаточно на московським ґрунті, в основі своїй йшло з давнішої, русько-державної організації.

Таке явище давнього нашого життя трудно собі витолковати инакше як знов таки тільки тим, що хоч дружина княжа безпосередно була звязана з князем, від нього мала свій „корм“, свої уряди, але при тім старша дружина не була цілковито віддана на ласку й неласку князя: боярин здебільшого мав собі становище в громаді й по-за дружиною; князь приходив і виходив, а боярство — київське возмім, стояло собі та водило перед в громаді; і князь коли хотів собі його позискати, покористати з його громадського впливу, з його засобів, мусив давати йому відповідні місця в своїй дружинній ерархії.

В Галичині, правда, князі, сидячи з покоління в покоління без перешкод, могли би й не потрібувати так запомоги дружини, могли би ввійти в безпосередні зносини з громадами, поминувши боярську верству, але сього не зуміли зробити. Боярство й тут стояло між князем та громадою й усю урядову сферу зробило своїм монополем. І то так, що нарешті галицьке боярство поставило було собі метою — правити землею без князя, а в часах боротьби за княжій стіл, коли брали перевагу ріжні, часом і неприхильні

¹⁾ Істория Київ. землі с. 349. Гадка про дідичність урядів на шаршу міру була висловлена і навіть побільшена у Погодіна Исследованія VII с. 92 і далі.

боярству кандидати, боярство в своїх руках держало ціле урядоване, і князі неводею мусіли з тим мирити ся.

Я позволю собі ще навести одну пізнійшу аналогію з устрою земель давнього руського державного права. В деяких землях в. кн. Литовського місцеві бояре мали монополь „держати волости“ своєї землі; в такому держанню сполучалась експлуатація державних маєтностей з виконуваннєм деяких державних функцій. Давнійші сї волости роздавав не в. князь, а самі собі бояре укладали меж собою ті держави; по року держав кожний, і так ішли вони чергою; сліди такого порядку заховали ся і в Київщині, на початку XVI в.¹⁾ Сей порядок, дуже можливо, що є відгомонам князівсько-дружинного періоду²⁾; у всякім разі може він нам об'яснити, яким чином боярство галицьке могло часом незалежно від князя навіть держати в своїх руках уряди, а также — в які виразні, часом правні форми могла укладати ся монополь такого боярського урядовання.

По сїх загальних увагах перехожу до більш детального розсліду галицького боярства.

II.

Боярством в князівсько-дружиннім устрою звала ся старша дружина: втративши бояр, що відступили від нього, князь XII в. каже на своїх „дїтских“, себ то молодшу дружину: „а се будуть мої

¹⁾ В грамоті Київській землі 1507 р.: волости кїевскїє Кїяномъ держати, а иному никоу, а городки кїевскїє въ нашой воли: Кїяномъ будемъ давати, кому ся будетъ годити; в грамоті 1529 р.: а городки и волости кїевскїє Кїяномъ держати, а никоу иному: будемъ ихъ давати, кому ся будетъ годити (Акты зап. Россїи II. 34, 209). Таким чином давнїйше волости (себ то не-мїські округи) не залежали від волі в. князя. Знаємо, що бояре кїевскїє держали їх по року — див. витяги з XV—XVI в. у Любавского Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 242, 246 і XLIII; з їх видко, що в к. XV в. вже в. князь мїшавсь в те роздаванне волостей; грамота 1507 р., очевидячки, підтвержує звичай давнїйший. Порівн. Акты Зап. к. II с. 199: што бояре полоцкія держать волостку Дрисецкую, по годомъ судять и радять. Про се див. В.-Буданова Христоматія по ист. рус. права II с. 57 (вид. 3), Ясїяського Уставнїя грамоты с. 116—7, Любавского ор. с. с. 293; останнїй каже, що бояре держали „колею“, але в його ексцерптах про се нема, хоч так мусило бути — виходить з комбинованнїя.

²⁾ В.-Буданов і за ним Ясїяський (I. с.) бачуть тут слїд „давнїйшої власти старшого мїста над його землею, і бояр звуть „земськими боярами старшого мїста“. Такий лад відомий з давних часів тїльки в Новгороді, а в нас скрізь держали мїста і волости не земські, а княжі бояре.

бояре“ — він робить, іменує їх своїми боярами (Київщини)¹⁾. Так і в Галичині XII—XIII в.: боярство — то верства урядова, служебна. Ніде ми не знаходимо, щоб боярство виступало, як заступництво громади, відокремлене від урядової верстви. Хоч як самотійно воно виступало часом супроти князя, а все воно зіставалося княжим. Першим актом князя виступає роздавання волостей „бояромъ и воеводамъ“²⁾. Очевидячки, ми маємо тут перед собою — в цих боярах і воеводах — тих самих „галицьких мужів“ XII в. (1153), що казали своєму князю Ярославу: „како ны будеть отець твой кормиль и любиль, а хочемъ за отца твоего честь и за твою головы своя сложити“ (с. 321).

Виступає боярство з різними іменнями — бояре галицькі, мужі галицькі, часто — просто Галичане³⁾. Імя боярина уживається з трохи одмінними значіннями: часом воно обіймає цілу масу тієї служебної верстви (відрізняючи її від рядової дружини і народніх мас), тоді бояр видатніших літописець означає іменем „бояр великих“; іноді ж слово „бояре“ уживається в с'їм тіснішій значінню, прикладаючись тільки до вищих урядників, більш можних і впливових членів тієї верстви. Верства боярська в першій значінню була велика: літопись оповідає, що Ігоревичі вигубили їх з 500 люда; се число дехто уважав за побільшене⁴⁾, але може воно й не було таким, а як і побільшене, то в усякім разі число убитих було велике. З оповідання видно, що загинуло тут кілька „великих бояр“, а решта — то було те дрібніше боярство, а такого в цілій Галичині дійсно могло бути сотки.

Велика просторонь ділила те дрібне боярство від „великих“ олітархів, такого Доброслава, що хотів „вокняжити ся“ в цілій Галичині, хоч під номінальною властю князя, і тими „беззаконниками от племени смердьа“, що за надану їм волость в ноги кланялись Доброславу. Градація між боярством відповідала градації урядів і держав, що надавались боярам. З оповідання про кн. Во-

¹⁾ Іпат. с. 367. Далі цитати на сю літопись роблено самим означінням сторін.

²⁾ Іпат. с. 514.

³⁾ Іпат. с. 480: бояре галицькыи = Галичане, id. 483—4, 486; мужи галицькыи особливо в Київській літописи — напр. с. 442, 444—5, тут се = Галичане, с. 384—5 бояре = дружина = Галичане.

⁴⁾ Костомаров Монографії т. I вид. 1872 с. 245, Дашкевич ор. с. с. 25 відкидали сю звістку, уважаючи її за пізнійшу дописку, але вона напевно належить основному тексту — див. мої Примітки до тексту Галицько-волинської літописи — Записки т. VIII (прим. IV) і звідги в моїх Розвідках і материялах ч. I.

лодимира Васильковича і Мстислава Даниловича довідуємось, що князь роздавав боярам не тільки міста, а навіть і села¹⁾. Про роздавання боярам сел для господарської експлуатації (як було пізніше з королівщинами) в Галичині, як і взагалі на Русі давній, не знаходимо відомостей; до того про такі села, що належали до князя, були осадами його, тут не може бути мови — такі села Володимир віддав своїй жінці; отже маємо роздавання боярам сел в державу на такій же основі, як роздавались міста — для зберання податків і виконування державних функцій. З такої невеличкої держави міг розпочати собі кар'єру малий галицький боярин. Він міг мати сю державу не тільки від самого князя, а очевидно — і від більшого боярина, що держав цілий більший округ і від себе міг роздавати менші: в згаданім вже оповіданню про Доброслава бачимо, що той від себе роздавав навіть такі більші держави як Коломия; Данило нічого не каже проти самого того роздавання, тільки ставить певні вимагання — давати „волоости“ не чужим боярам, а своїм, галицьким, а деякі — як сільниці коломиїські зіставити до безпосереднього княжого розпорядження.

Велика, Кажу, просторонь лежала меж таким боярином, що держав з другої руки маленьку „волость“, або був яким помічником при урядованню, і таким більшим, „великим“ боярином, що одержував цілі більші округи з великими містами, як напр. Судислав від кн. Мстислава здобуває разом з „честю великою“ княжий стіл — Звенигород; як за часи Данила бачимо в одного ціле Понизе в руках, у иньшого — Перемищину (с. 413, 525), не кажучи за таку особу, як Володислав, що на короткий час засів на княжій столі в самім Галичу.

Верства боярська не замкнула ся в окрему касту. З літописи ми бачимо, що проходили туди люде і з низчих верств. Згадуючи про одного з „великих“ бояр, галицьких олітархів XIII в. — Доброслава, літопись зве его „судьчом“ і „поповим внуком“, иншим разом кажучи за двох „беззаконників“ противної партії, що одержали від боярських олітархів Коломию, літописець пригадує, що були вони з племені смердя. Але як справедливо зауважено²⁾, сї самі докірливі згадки літописця про незначний рід показують, що на рід уважано, що „худородні“ бояре були рідкі. Вище я згадував, що і в Київщині видатніші роди одержували деякі уряди мов

¹⁾ Ипат. с. 592—3.

²⁾ Дашкевич с. 31.

спадщиною, — в Галичині боярство мало обставини ще більш відповідні до того, щоб уложити ся в компактну масу, в яку homo novus не без клопоту міг протиснутись.

Дорогою до того могла бути служба, урядованне. З вище наведеної згадки довідуємось, що батько олігарха був „піп“, батько — судья: очевидячки, письменний попович зробив собі карєру на судових урядах, почавши від ролі якого писаря-дяка, а свому сину уторив дорогу між саму найвищу аристократію. Такі письменні дяки робили може карєру й частійше; при нагоді битви під Городком згадує літописець про смерть дяка Василя Молзи (с. 490) — видко, була то особа не послідня; дяків в ролі писарів ми стрічаємо ще й у XIV в. (напр. в грам. 1359 р.).

Щасливі обставини могли приспішити карєру, поступанне по урядових сходцях. Згадані вище „беззаконники от племени смердья“ — Лазорь Домажиреч і Івор Молибожич одержали від боярської олігархії Коломию. То було фактом дивним — на погляд столъника княжого Якова такі не варті були „і вотьнина (батьківщини, батьківської держави)¹⁾ держати“; були то, видко, пильні слуги боярського сторонництва, яких варто було нагородити й вище їх „вартости“ в урядовій ерархії — не дурно вони до землі кланяли ся дякуючи Доброславу (с. 525).

Сей епізод з тими беззаконниками незвичайно цікавий, бо викриває перед нами ті головні основи, на яких були оперті боярські рахунки. І так кожний передо всім має право на свою „вотчину“ — на ту державу чи уряд, який займав його батько. З другого боку була якась — оперта на роді, здібности, заслугі, може й заможности — певна черга для всяких урядів і держав, і кожний боярин уважав ся „вартим“ (достойним) певних, відповідних урядів. Се цікаво тим, що може нам об'яснити, яким чином, незалежно від княжої ласки, бояре могли собі держати найважніші уряди: коли сей або той стояв на черзі, був „вартий“ того чи иншого вищого уряду, з боку князя показало ся б скрайнею самоволею його поминути, а якому небудь меньшому кандидату віддати уряд.

¹⁾ Видавці Іпатської літописи уважали се назвою якогось села, але правдоподібніша гадка (висловлена Нікітским в його „Очерку внутренней истории Пскова“ с. 279), що се вотьнина = батьківщина, див. грамоту Бенка старости галицького і спятинського 1398 р.: на своємъ селѣ на Тольмачи и Жюрокѣ на своєю вотниѣ (Срезневській Матеріали для словаря древне-русского языка, вотнина). Тим самим відпадає толкованне, дане проф. Дашкевичом (с. 31).

Оповідючи про часи перед Ярославською битвою, літописець каже, що „бояре галичєстии Данила княземь собѣ называху, а самѣ всю землю держаху: Доброслав же вокняжилъ ся бѣ Судьичь, поповѣ внукъ¹⁾), и грабаше всю землю, и въшедѣ во Бакоту все Понизье прия, безъ княжа повеления; Григорья же Васильевичъ собѣ горную страну Черемышльскую мышляше одержати“ (с. 525). Прихильний Данилу літописець представляє се все тільки як „кормолу“ боярську, а в дійсности може воно й не було такою тільки: бачимо, що Данило нічого не каже, що вони ту чи иньшу округу взяли до держання, а тільки контролює, як вони роздають волости, та скаржить ся, що його розказу не слухають. Може бути, що те заволодінне Понизєм чи Черемичиною не було голою узурпацією, що бояре тут оперались на якійсь рутині, якійсь уставленій практиці. Бачимо ж, що Данило тільки причепившись до обопільних нарікань і денунциаций тих олігархів, усунув їх з тих урядів — „повелѣ я изымати“. Може то не була сама боязкість з боку Данила.

Коли таким чином припускаю я (як можливе) якісь певні права, що давало боярину його становище серед тієї боярської верстви, на певний уряд, незалежно від княжої ласки, я одначе у всякім разі не вивожу сього явища поза межі практики, звичаю: де жүге урядами розпоряджав, роздавав князь; бачимо, що найцважнійший уряд — тисяцького залежав від князя, і боярин Володислав, садячи на стіл галицький ки. Ростислава, від нього тисячу приймає (с. 527). В дійсности одначе цілвий ряд менших держав роздавав певно не сам князь, а „великі бояре“: загал боярства стояв в безпосередній залежности вже від них, і се розуміеть ся давало ще нову підставу для сили і значіння такого великого боярина, він операвсь ще й на свою боярську клієнтелю.

III.

„Держанне“ було ніби боярською спеціальностию; князь „годує“ (кормить) бояр, а синонімом корма є держанне: „прия землю Галичєскую и розда города бояромъ и воеводамъ, и биаше корма у нихъ много“²⁾). Поділу урядових функцій в провінці-

¹⁾ Так поправляю я текст Іпат. л., про сю поправку див. мої Примітки до тексту Галицько-волинської літописи IV (Записки т. VIII і Розвідки т. I).

²⁾ Іпат. с. 514; тут одначе може бути й антитеза з дальшим: королевичъ же и Дьянишъ и Судиславъ изнемогаху гладомъ в градѣ.

яльній адміністрації в давній Русі ми не знаходимо (як і взагалі на тім ступні громадського життя вона не існує), тому такий „держитель“ (тогочасний термин)¹⁾ сполучав в руках своїх ріжні урядові функції — військові, судові, поліцейні, административні, а се все давало можливість майже необмеженого господарювання в краї. Що з такого господарювання бояре користали для егоїстичної користі, для збогачення свого, показують згадки літописи (правда — неприхильної до бояр) про „грабованне“ земель: „бысть мятежь великъ в землѣ и грабежь отъ нихъ (бояр)“, Данило докоряє їм, що вони його не слухають і грабують (землю грабите, вар.: губите) і посилав на слідство свого печатника — „исписати грабительства нечестивыхъ бояръ“ (с. 525—6). Податки і натуральні обов'язки людности в ті часи були вже, видно, досить значні і ріжнородні, і на сьому ґрунті легко могла розвивати ся боярська „грабежь“, а разом з тим — і будованне боярського богатства.

Я висловив вже гадку, що боярство як верства служебна злило ся в Галичині з земською заможною верствою. Бояре виступають як люде маючі, і особливо — як земельні власники; відомий текст — промова Володислава до бояр перемишльських: „братъе, почто смущаетеся? не сии ли избыша отци ваши и братью вашу, а инѣи имѣние ваше разграбиша, и дщери ваша даша за раби ваша, а отъчєстви вашими владѣша инии пришелци“²⁾ — тут бояре виступають з володіннем не тільки рухомого майна, але невольної челяді і нерухомих маєтностей, до того — дідичних (отечєствія); подібне ж виходить з оповідання про „парубка Добрыниного, его же лживый Жирославъ укралъ бѣ, и обличену ему бывшую про него же, погуби отчину свою“: тут также виступає челядь невольна і дідична маєтність — „отчина“ (с. 493). Наведена вище аналогія Київщини показує, що такі звістки не повинні будити в нас жадного скептицизму, явище се цілком природне. А виходячи з сих звісток, можемо ми подібним способом розуміти й иньші звістки літописи: так знаходимо відомість, що Данило відібрав Пліснесько у Арбузовичів, збройною силою, і забрав там силу невольників (великъ плѣнь прия); далі — знаходимо бояр з прозвищами місце-

¹⁾ Ипат. с. 524 (Дрогоичин).

²⁾ Ипат. с. 485; що говорить ся се до бояр, видно з того, що згадуєть ся за побитих їх родичів, а як раз перед тим сказано за масове побиванне бояр Ігоревичами.

³⁾ Ипат. с. 491, 510, 513, 515.

вими — як Семен Коднинський, Борис Межибожський, може й — Климьята з Голих гір: дуже можливо, що маємо тут назви їх володінь, маєтностей. А як взагалі не маємо жадного сліду роздавання таких земельних маєтностей на власність, або в яке небудь дідичне держанє, князями, то мусимо признати, що боярство було не тільки бюрократичною, а разом — господарською, властительською верствою.

Як заможне було видатнїйше боярство, показує оповіданне літописи про двір Судислава, коло Галича: „Даниль же взя дворь Судиславль, якоже вино, и овоща, и корма, и коний, и стрѣль, пристраньно видѣти“, так що військо Данилове збогатило ся здобичею (с. 506).

В сїм оповіданню цікава подробиця про той запас зброї — списів і стріл; потребу такого арсеналу не можна собі пояснити инакше, як тільки припустити істнованне у бояр своїх збройних ватаг, своєї дружини. Такі факти відомі нам з иньших країв, знаємо напр. що видатнїйші бояре київські, переяславські мали свої дружини — дружині такого Свинельда завидувала навіть дружина самого київського князя, у такого Ратибора (потім тисяцького київського) бачимо також „дружину Ратиборову чадь“, що на иньшому місці зветь ся „отроками“¹⁾. В Галичині стрічаємо передовсїм „людей“ того чи иньчого боярина — напр. людей Судислава (с. 506); поруч з тим можна поставити „гордых слуг“ перемишльського владики, в пишних убраннях, в вовчих і борсукових шапках (с. 528). Можна уважати за певне, що ми маємо тут не якусь домову челядь, а збройні купи, маленькі, а часом — може й значні дружини.

Але на таких особистих, надворних слугах не обмежувалось. Коли ми присадаємо, що бояре були, щоб так сказати; прирощенними урядниками, були начальниками більших округів, мали в своїх руках езекутивну власть, то мусимо припустити доконче істнованне у видатнїйших бояр більших дружин, що вони удержували з доходів підвального краю, а ті дружини знову були найближше звязані з особою такого свого боярина, від його безпосередно залежали, мабуть переходили з своїм боярином з уряду на уряд, і були його вірною опорою. „Полки“ галицьких бояр — „мужів галицьких“ дійсно стрічаємо в оповіданню про повстанне проти Володимира (с. 445), і сї полки, розуміеть ся, грали і в пізнїйших справах важну

¹⁾ Ипат. с. 34 (порівн. Воскр. I. с. 277) і 158—9.

ролю. Коли літописець, оповідаючи про похід, називає бояр, що ішли разом з князем, — очевидно, йде йому не про те, аби занотувати їх присутність; вся вага в тім, що боярин приводив з собою військо. Особливо виразно натякає про се літопись, оповідаючи про один з ранніх походів Данила: „бѣ вой Даниловъ болши и крѣплѣйши, бяху бояре велиции отца его вси у него“; сам Данило володів тоді в значною волостію — Каменцем, але туди за ним попереходили бояре: „бояре не изневрѣшася, но идоша вси со княземъ Василкомъ въ Каменецъ“¹⁾. Очевидно, ті бояре мали свої дружини, і ними так Данила скріпили, що міг заімпонувати Лешкови.

IV.

Отже на основі аналізу літописних відомостей, за помочію аналогій, такі можемо зазначити головні підвалини сили боярства, а спеціально його верхів, „великих бояр“, галицької олігархії: багатство, а особливо — земельні маєтності, збройні дружини, компактність тієї верстви боярської й сполучена з тим практика, що забезпечала правильно ніби спадщиною відповідне становище в урядовій ієрархії, на останку — той звязок, який вязав менших бояр до „великих“ і забезпечав сим останнім вплив на рядове боярство — розумію роздавання другорядних волостей „великими“ боярами.

Опираючись на таку силу, міг собі галицький боярин бути пишним. От як оповідає літопись про в'їзд одного з олігархів — Доброслава: едуцю Доброславу во единой сорочьць (се до князя на послуханне!), гордящу, ни на землю смотрящю, Галичанам же текущим у стремені его (с. 525). Розуміть ся, омкно було Романовичам від такої пири і зневаги, але трапляли ся річи і гірші, як розказана в літописи сцена, де боярин на пиру заливає вином з чаші Данилови лице, а той мусив то лише складати в серці своїм.

Коли зважимо все те, що становило силу боярства — не покажуть ся нам занадто сьміливою політична програма, яку виставило галицьке боярство в XIII в. — усунути цілком князя і заступити його боярською олігархією, або зіставивши за князем номінальну

¹⁾ Іпат. с. 487—8; в першій лінії ся звістка належить до волинських бояр, але се певно можна приложити і до галицьких.

власть, перейняти управу в свої руки. Одначе такі змагання у його розвивали ся і виясняли ся поволі.

До другої половини XII в., як справедливо зауважали, боярство галицьке нічим особливо не видаєть ся — княжа дружина, тай все. В часи боротьби кн. Володимирка з громадським, вічевим елементом, боярство виступає по стороні князя: сї два чинники не передчувають, що стануть незадовго один проти одного й не мають на гадці заховати собі союзника в громадї. Що більше — придушення віча, громади спільними силами князя й дружини в значній мірі приготувало ґрунт для конфлікту князя з дружиною: проти громадського чинника вони звичайно всюди тримались солідарно, як природні союзники; коли він вийшов з політичної гри, прийшов час звести свої рахунки самим союзникам. І от вже за часів Володимиркового сина і наслідника Ярослава боярство показує свою силу — в відомій історії з його нешлюбною жінкою Настаською. Бояре стали по стороні єго шлюбної жінки, примусили князя їм покоритись (отца ти есмы яли), побили його приятелїв — Чаргову чадь, Настаську спалили, а князя водили до присяги, що жити ме з жінкою добре. В звязку з сим стоїть дальше — що бояре порушили заповіть Ярослава, віддавши від стола його нешлюбного сина Олега. Нарешті — примусили кн. Володимира, причепившись, як і попереду, до його родинного житя, тікати з Галичини; літописець, оповідаючи, що сей князь „думи не любяшеть с мужми своими“, виявляє нам основну причину всіх сих боярських заходів: він хотїв правити незалежно від бояр. І та нещаслива Настаська, і ся попадя, до якої вчепили ся тепер вони, (як на сей раз зауважив сам літописець) були тільки „причина перед очима“, а йшла справа про захованне свого впливу на державні справи. Настаська, очевиднож, стояла в якомусь звязку з тиею „Чарговою чадю“, княжими приятелями (може її свояками), що мусили позбавити впливу боярство; тому ж, мабуть, не схотїли бояри й Олега. Попадя може теж мала якийсь вплив на те, що Володимир не припускав участи бояр в справах князівства; боярство, перейняте вже аристократичною пихою, могло дуже зразити неправну княгиню, котрій „не хотїли кланяти ся“. Вплив Романа, що підбивав бояр на Володимира, міг мати силу тільки вже на приготованім ґрунті незадоволення.

Право бояр на участь в державних справах було річею загально розповсюдженою, одним з принципів громадського устрою на Русі. Князь був вождем дружини, се була спілка, де справою кермував князь, але кождий спільник мав право знати, як справа

ведеть ся і в кождім випадку заявити свою згоду або незгоду. Не удадо ся дружиннику перекопати князя, або князь не хоче порозумівати ся з дружиною — дружинник кидав князя. „О собѣ еси, княже, замислилъ, а не ѣдемъ по тобѣ, мы того не вѣдали“, кажуть бояре князю, коли він без них уложивши плян, закликає до участі, і відступають від нього (с. 367). Але не трудно було відступати на таким широкім боярськім шляху, як Київщина, де вічно ішла боротьба між ріжними претендентами на стіл, в політичній ситуації вічно переміняло ся, вічно кипіло, і в рядах дружини був неустанный рух; що иньшого в такім зазубню, як Галичина, де боярство закоренило ся міцно, де не було ніякої боротьби князів-конкурентів і до иньшого князя мандрувати світами дуже було прикро. Тож ділема — або вийти цілком з дружини або виперти самого князя. Галицьке боярство і починає ставляти своїх контр-кандидатів на княжий стіл.

Проти Володимира Ярославича боярство виставило Романа і підняло повстанне, та що значна частина боярства тримала ся Володимира, опозиція виставила причиною його непоправне родинне житє і примусила тікати. Одначе Роман не міг удержати ся в Галичі, бо угорський король виступив проти нього, ніби піддержуючи Володимира, а властиво здобув Галичину для себе: посадив там сина Андрія, але при тім цілу управу зіставив в руках бояр — „даде весь наряд Галичанамъ“ (с. 445).

Та не вважаючи на таку вигідну позицію, боярство, бодай в части, не було задовольнене угорською зверхністю. Очевидно, національне почутє було ображене (пор.: Угре же вѣдающе лєсть галицькую, аже Галичане ищють собѣ князя руского — с. 447), бачимо се в ширших кругах Галичан, а було воно мабуть і між боярством; крім того не обходило ся певне і без прикростей від угорського війська і воевод; до того не все боярство могло користати рівно з того наряду. Літопись каже, що в конспірації не взяли участь ті, що їх сини і брати були закладнями в Угрів; може в дійсности були й інтересовані; досить, що бояре не вступили солідарно і лише частина їх виступила проти Угрів, тай то потайно і нерішучо. Претендентом виставлено сина популярного у галицького люда Івана Берладника, Ростислава; але з огляду на скріплені перед тим сили угорської залози бояре не відважили ся піддержати його, і він загинув. Неприхильність галицького люда не зісталась тайною для Угрів, результатом були всякі прикрости та „многа насилья“, що побільшило незадоволенне проти угорської зверхности і приготувало ґрунт для повороту Володимира.

Його місце, по смерті, заняв боярський кандидат Роман. Боярство, очевидно, сподівалось тепер бути панами. Одначе всевластна роля галицького боярства сьвіжим князям, видко, занадто давала себе відчувати. Роман зводить завзяту боротьбу з боярством, про котру, на жаль маємо лише пізнійшу звістку у Кадлубка¹⁾; відкинувши ті прикраси, в яких подана у нього ся звістка, годї не прийняти самого факта боротьби, може і з губленням і вигоняннем з землі противних бояр²⁾. Результатом було, що супроти Романа піднесено кандидатуру свояків — шваїрів небіжчика Володимира — Ігоревичів³⁾; в головах сїєї партії стояв син кормилиці Володимира, Володислав з братом⁴⁾, оден з головнійших проводирів боярської партії; ще за першого вигнання Володимира (за життя Ярослава), коли він жив у шваїрів якийсь час, міг Володислав ближе з ними зійти ся. Але проти Романа ся партія нічого не вдїяла, і Володислав з братом мусїли тікати. Доперва по смерті Романа виступають вони знову, і під їх впливом боярство прихилилось до Ігоревичів, відкинувшись від Романовичів (с. 481).

Та й Ігоревичі не могли погодити ся з боярською олігархією. В їх боротьбу, очевидно — за покликком самих бояр, умїшали ся Угри⁵⁾, але знову зразили собі люд „томительством“ своїм (с. 484). Результатом було, що Ігоревичі, покликані назад, задумали на чисто викоренити боярську партію і вчинили їм справжню криваву баню; по словам літописи, під час заданої їм різні загинуло 500 бояр, решта розбігла ся і піметила ся потім, повісивши трох Ігоревичів (с. 486).

Ся боротьба і різні не зломали боярства. Навпаки, нещасливі проби з Романом і Ігоревичами вплинули на проясненне і дальший розвій тих задач і плянів, які собі ставило боярство, та на його з'єднчєнне: коли доти стрїчаємо ся тільки з партією серед боярства, що виступає проти князя в інтересах боярського вплива, тепер пе-

¹⁾ Monumenta Poloniae hist. II с. 440—1.

²⁾ Порівняти наведену в дальшій нотці звістку, що Роман вигнав Кормиличичів з Галичини.

³⁾ Приведоша Кормиличича, иже бѣ загналъ великій князь Романъ, невѣры ради: славяху бо Игоревича — с. 481.

⁴⁾ Пор. Іпат. с. 481 з с. 484; що не може тут бути инакша кормилиця лише Володимирова, се ясно, як зважити всі обставини — літопись не каже про неї нічого.

⁵⁾ Іпат. с. 483 — безаконіе галичкое и мятежь, пор. с. 484 — сгрѣшихомъ къ вамъ, кажутъ Галичане Игоревичам.

реважно бачимо ціле боярство, однодушне і зконсолідоване. Ріжних кандидатів на княжий стіл виставляє воно, за різні політичні способи бореться, але вони служать для бояр лише способами, не вносячи партійного розділу в їх круги, і їх фронт все звернений проти небезпечних для їх плянів Романовичів.

Проти Ігоревичів боярство оперлось на Угрів і прийняло князями Романовичів, але коли вдова Романова схотіла правити в імені дітей, бояре, під проводом Володислава, повстали і вигнали її з Галичини; очевидно, Володислав хотів іменем молодих князів сам правити з своєю партиєю, се було ясно: „Володиславъ княжитья, а ятровъ мою (княгиню) выгнать“, каже угорський король. Він піддержав Романову удову і вернув її до Галича, але бояре ніяким чином вже не хотіли її. Одні вигоняють Романовичів, виставивши кандидатом Мстислава, Володиславу же, взятому невільником в Угорщину, удалося перетягнути на свою сторону самих Угрів і досягнути нечуваного результату: за помочию угорського війська він сам окняжився в Галичі! (с. 489 — 1214 р.).

Одначе се крок був занадто радикальний. Не кажучи про загальне обурення руських князів на поступок Володислава, польський князь Лешек теж звертає увагу короля, що „не есть льбо боярину княжити въ Галичи“, і в результаті Галич передано королевичу Коломану, а Володислава увязнено. Се угорське володіння одначе було досить добре для бояр: очевидно, і тепер, як і давнійше, вся управа під ним переходила в руки бояр. Місце скиненого Володислава заступає Судислав Судіч, що по нещасливій пробі свого попередника не сягав сам до княжого столу, задовольнявся номінальним характером угорської влади, що давала боярам іменем його „самим всю землю держати“, і тримається угорського правительства як найбільш вигідного для боярства (с. 489); свої відносини до Угрів він зміцнив, видавши доньку за угорського воеводу (с. 492).

Одначе не вважаючи на угорську поміч, ся олігархічна партія не може удержатись на довго; правда, угорська поміч не була дуже значною, але в усякім разі показується при тім і слабкість сеї партії. Не можучи удержатись, боярство одначе всякими способами обминає свого „отчича“ Данила: очевидно, як син грізного Романа і дідичий князь, він особливо не надавався для боярської політики, котру літописець добре характеризує — називати кого небудь князем, але самим землю держати (с. 525). Для того виставили вони і піддержували проти Данила Мстислава; коли вони посполчилися — сварили їх між собою (с. 498); уложили шлюб дру-

гої Метиславни з угорським королевичом Андрієм і нарешті привели таки до передачі Галича сьому другому зятеви — угорському королевичу (с. 501), і Судислав взяв управу в свої руки (с. 506). Аж 1230 р. Данилу удало ся опановати на якийсь час Галич (с. 508), але зараз розпочали ся змови на його житє і сцени отвертої зневаги, як розказано в літописи (одинъ отъ тѣхъ безбожныхъ боярь лице зали ему (Данилу) чашею — с. 509). Коли бояри виставили против Данила його брата в перших Олександра, все боярство стало по стороні сього контр-кандидата: як оповідає літопись, вірними Данилу зістало ся лише 18 отроків з Демяном тисяцьким (с. 509). Коли Олександру не повело ся, Судислав двигнув Угрів, і Данила знову вибито з Галича (с. 510).

Одначе на сей раз стала ся незгода між боярством. Тим часом як Судислав в імени угорського королевича рядив в Галичі, значна частина боярства підняла ся проти сього оліґарха; деякі з бояр перейшли до Данила, і він операючись на них, розпочав на ново боротьбу. Смерть королевича примусила на останку Судислава полишити Галич Данилови. Але при першій неудачі Данила бояре виставляють нового контр-кандидата — Михайла Всеволодовича, по нім — його сина Ростислава (с. 516). Користаючи з сієї боротьби за княжий стіл, де Данило то діставав Галич, то тратив, до чого ще прилучив ся Батнів нахід, боярська оліґархія взяла цілком в свої руки управу. Поки Данило перебував на чужині, з страху від Татар, „бояре же галичстив Данила княземь собѣ называху, а самѣ всю землю держаху“; літопись про одного з оліґархів, Доброслава, каже, що той „вокняжив ся“ і „грабяше всю землю“. Данило вважав себе настілько слабим супроти сієї боярської оліґархії, що дивлячись на їх самовольство „скорбляше і моляшеся Богу о отчинѣ своей, яко нечестивимъ симъ держати ю и обладати ею“. Але йому знову поміг розділ в самім боярстві. Доброслав не помирился з другим оліґархом — Григорем Василевичом, „сам хотяше всю землю одержати“ — зайняти місце *major domus* при особі князя, і став підбивати проти нього Данила, а той скориставши з сього, увязнив і Григоря і Доброслава¹⁾ (сей особливо далеко сягав в своїх боярських претензіях і був небезпечний); обое сходять після того зі сцени.

¹⁾ В Іпат. кодексі: повелѣ его изоимати, і так в обох виданнях літописи; але так читати не можливо по контексту. Хлібник, Погод, Ермолаев. кодекси мають л; в Іпат. чи не було *ею*, з чого легко могло вийти *его*?

Сей упадок трох видатнійших олігархів — Судислава, Доброслава і Григорія був чи не головною причиною ослаблення боярської партії. Разом з проводирями, певно, попадало багато і менших. Оповідуючи про дальші події, літописець говорить вже про недобитків боярства (останок Галичан — с. 526). Данило вже не вяжеться тепер з ними. „Грабительства нечестивыхъ бояръ“ взято під слідство. Боярські прихильники — владика галицький і перемисьльський мусіли тікати (с. 527). Рішуча перемога Данила над останнім суперником — Ростиславом під Ярославом була заразом і кінцем боярської боротьби, їх змагань до обмеження княжої управи.

V.

Боярську політику 2-ої пол. XII і 1-ої пол. XIII в. таким чином можна звести до ось яких моментів: Бояри обстають за своїм правом участі в справах своєї землі. Опертись на чужу державу (Угрів) вони ще не відважують ся і шукають пожаданих собі осіб зпоміж руських князів. Остра боротьба з ними сих облюбіваних ними князів і навіть різні приводять їх до зневіри, вони беруть ся до иньшої політики: перекидати князями, маючи на поготові кількох кандидатів, неустанно сварячи їх між собою, а в разі потреби шукаючи проти них помочи у Поляків і особливо Угрів, а користаючи з сеї слабости князів, держати їх в руках і самим правити, одно слово — як каже літопись — того чи иньшого князем називати, а самим всю землю держати. При тім найбільш відважні пробували навіть часом правити землею без князя (Володислав); иньші годились з перспективою правити в імені Угрів, що тим і були добрі, бо задовольнялись номінальною властю (Судислав). Однак значна частина боярства чи не могла позбутись певних, національних традицій, чи може не хотіла з ними рішучо порвати з огляду на настрої народа, — не хотіла дати угорській власті закоренитись, воліла руського князя. В результаті з поміж тих руських князів, неважаючи на всі антипатії боярські, зміцнив ся Данило Романович і опановав Галич рішучо, і боярство затихає, його далі не чути.

Не знати, в якій мірі боярство програло свою справу. З цілої боротьби Данила з боярством бачимо, що поведивсь він з ним дуже обережно і обминав всяких поведів до його подражнення. Навіть при виразних докорах боярському „беззаконію“ Данило повздержу-

вавсь від острих репресій, нагінок, езекуцій. Коли боярська партія не могла (десь в р. 1236—7) удержатись супроти симпатій народу до Данила і мусіла піддатись: „согрѣшихомъ ти, иного князя держакомъ“, він дає амнестію: „милость получисте, паки же сего не сотвористе, да не в горьшая впадете“. Тільки скориставши з сварки Доброслава з Григорем рішивсь він їх обох увязнити, та по Ярославській битві, в свідомости своєї сили, велів на місці скарати на смерть взятого в неволю Володислава (с. 534). Будь що будь, Данила не можна посуджувати в занадто великій м'якості характеру (порівняти напр. його сувору пімсту над Болоховцями, або Звяглянами¹⁾, і сю його повздержність в поводженню з боярами треба толкувати політичним тактом — не дражнити боярства. Дуже правдоподібним здаєть ся, що скрутивши карки тим провідникам боярства, що занадто далеко, як на нього, йшли в своїх змаганнях, він більш уміркованим зіставив ту міру впливу на справи князівства, якої вони собі жичили, і відносини князівсько-боярські вернулись до тієї рівноваги, яка істновала перед звістним конфліктом за часи Ярослава Осмомисла. Так принаймні можна судити по тому, що знаємо.

Але боярські олігархи свою справу програли. Чому? Як на причини можна вказати — на політичну зручність Данила, на той розділ, що став ся самим боярством (між угорським сторонництвом Судислава і иньшими, а потім між Доброславом і Григорем, уже з причини простої амбіції), на непопулярність у народа не-національної (угорської) політики.

Але була й глибоша причина: в боротьбі князя й аристократії симпатії народа звичайно стоять на стороні першого, і так воно було й у Галичі: Володимира Ярославича, коли він вернув ся до Галичини, „Галичккии же мужи срѣтоша его с радостию, князя своего и дѣдича“ (с. 448); коли боярство проти Данила виставило Михайла Всеволодовича, „гражане любяхуть“ Данила: „подъехавшу же ему подъ городъ, и рече имъ: о мужи градстни, доколь хочете терпѣти иноплемєнныхъ князий державу? Они же воскликнувше рѣша, яко „се есть держатель нашъ, Богомъ даный“, и пустишася яко дѣти ко отцю, яко пчелы к матцѣ, яко жажючи воды ко источнику“, і боярська партія, не мігши повздержати народа, мусіла „зробити веселу міну при злій грі“ та піти на сей раз жаданнем народа.

¹⁾ Іпат. с. 526—7, 558.

Правда, при осуді тодішніх відносин ми мусимо бути дуже обережними що до тієї призми, через котру показує нам їх галицький літописець. Для літописця, горяче прихильного до князя, всі ті політичні змагання бояр були тільки одною коромолою „беззаконних“, „невёрных“, „нечестивых“, „безбожных“ бояр супроти їх правовитого володаря¹⁾, і він не жалує докірливих епитетів для видатніших їх проводирів²⁾; але для нас не обов'язковий той самий погляд, мусимо цінувати діяльність обох партій критерієм справедливості й загальної користи та відрізнити погляд княжих верств від погляду загалу. Коли напр. літописець каже, що потомкам Володислава прийшлося зле за претензії князівські свого батька, „вси бо князи не прирзяху дѣтий его того ради“, то ми не повинні ще собі ео ірсо того осуду представляти осудом громадським. Але і незалежно від симпатій літописця, з самих фактів виходить дійсно, що боярська партія була непопулярна. Її підпирало вище духовенство (знаємо се певно за єпископів галицького і перемишльського³⁾), але нема найменшого сліду, щоб підпирала або симпатизувала їй народня маса. Тим і зрозумілою стає перемога князя над боярством.

Літописець і кн. Данило його устами дорікають боярству, що воно, взявши управу в свої руки, „грабить землю“. „Повеленя моего не творите, землю грабите“, закидає Данило Доброславу; по контексту можна думати, що мова йде про розтраченне княжих доходів (справа про володимирську сіль), але там, де грабовалися княжі доходи, розуміється, не обходилося без грабовання люду, і то було, певно, одною з головніших причин, що громада тягла за князем. Апетити княжі лекше було задовольнити, ніж сієї многоголової опіки, що вже з самого положення свого мала ще менше причин дбати, хоч би в своїх власних інтересах, про задоволення люду в своїй державі, ніж князь-отчич, інтересований тим, щоб своє князівство передати по собі дітям не зруйноване і по можності — з добрими відносинами до землі. Тож при всіх тяжких вадах княжої управы, земство мало причини вибрати „наряд“ свого „Богом данного держателя“ — князя-отчича, ніж безконтрольну управу боярської спілки, чи виключну, чи під номіналь-

1) Іпат. напр. с. 501, 515, 521, 525—6.

2) Напр. Іпат. с. 499 (Жирслав).

3) Іпат. с. 518, 527.

ною властю ефемерних князів, що не сподіваючи ся міцно опанувати землю, не журились будучністю, а в теперішности цілком залежали від бояр і в їх руках полишали дійсну управу землі. Се рішало в відносинах землі до князів і боярства і нарешті рішило й боротьбу боярства з князем-отчичем.

